

HZ. MUHAMMED'İN UYGULAMALARINDA DÜŞÜNCE VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ

FREEDOM OF THOUGHT AND BELIEF IN THE PRACTICES OF MUHAMMED

HÜSEYİN GÜLEÇ

DOKTOR ÖĞRETİM ÜYESİ
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ İLAHIYAT FAKÜLTESİ
husgulec@hotmail.com

Öz:

İslam, Yüce Allah'ın tüm insanlığa gönderdiği son dinin adıdır. İslam dini, Allah'a ait, O'na has ve onun vahiy ilkeleri çerçevesinde şekillenmiştir. Yüce Allah, vahiy ile insana seslenmiştir. İslam vahyi, son dinin sahih ve saf yönünü ortaya koymuştur. Vahyin muhatabı insandır, amacı insanın barış, huzur ve güven içinde yaşamasıdır. Yüce Allah vahyi, elçisi Hz. Muhammed vasıtasıyla insanlığa göndermiştir. Hz. Muhammed vahyin elçisi, muhatabı, sorumluluğunu taşıyan ve yaşama yansıtan yüzu ve model şahsiyetidir. Vahiy, İslam'ın nazari boyutunu, Hz. Muhammed ise ameli yönünü ortaya koymuştur. İslam; iman, ibâdet, muamelât ve ahlak ilkeleri ile insana ve topluma rehberlik etmiştir. İnsanın bireysel ve toplumsal gelişimine ve mutluluğuna önem vermiştir. Bu doğrultuda insanlığın dünya barışı ve huzuru için önemli olan düşünce ve inanç özgürlüğüne dikkat çekmiştir. Düşünce ve inanç özgürlüğü temel insani haklardan biridir. Kur'an bu konuda temel ilkeler ortaya koymuştur. Vahyin tebliğcisi ve örneği Hz. Muhammed'de bu ilkelerin sorumluluğunu taşımış ve yaşama yansıtmıştır. Vahiy, zaman zaman bu temel ilkelerin tebliğ edilmesi, uygulanması ve hayata geçirilmesi hususunda Hz. Muhammed'e uyarılarda bulunmuştur. Hz. Muhammed'de vahyin direktifleri ve rehberliği doğrultusunda inanç ve düşünce özgürlüğüne önem vermiş, dini ve fikri farklılıklara anlayış ve hoşgörü göstermiştir. Çoğulcu toplumun temel dinamiklerini yaşatmış ve örnekliğini ortaya koymuştur. Düşünce ve inanç özgürlüğü her çağda toplumsal barışın ve huzurun temel ilkelerindendir.

Anahtar kelimeler: İslam, Hz. Muhammed, Kur'an, Vahiy, İnanç, Özgürlük.

Abstract:

Islam is the name of the last religion sent by God Almighty to all mankind. The religion of Islam belongs to God, is unique to Him and is shaped by His principles of revelation. God Almighty has addressed man through revelation. Islamic revelation revealed the authentic and pure aspect of the last religion. The addressee of revelation is man, and its aim is for man to live in peace, tranquility and security. God Almighty sent the revelation to humanity through His Messenger, Prophet Muhammad. Prophet Muhammad is the messenger of revelation, its addressee, the face and model personality who bears its responsibility and reflects it in life. Revelation revealed the theoretical aspect of Islam and Prophet Muhammad revealed the practical aspect. Islam has guided man and society with its principles of faith, worship, behavior and morality. It gave importance to the individual and social development and happiness of human beings. In this direction, it has drawn attention to the freedom of thought and belief, which is important for world peace and tranquility. Freedom of thought and belief is one of the fundamental human rights. The Qur'an has laid down basic principles in this regard. Prophet Muhammad, the messenger and exemplar of the revelation, carried the responsibility of these principles and reflected them in his life. From time to time, revelation warned the Prophet Muhammad about communicating, implementing and realizing these basic principles. In line with the directives and guidance of revelation, Prophet Muhammad gave importance to freedom of belief and thought, and showed understanding and tolerance to religious and intellectual differences. He kept the basic dynamics of a pluralistic society alive and set an example. Freedom of thought and belief is one of the basic principles of social peace and tranquility in every age.

Keywords: Islam, Prophet Muhammad, Quran, Revelation, Faith, Freedom.

MAKALE TÜRÜ ARTICLE TYPE	GELİŞ TARİHİ RECEIVED	KABUL TARİHİ ACCEPTED	YAYIN TARİHİ PUBLISHED	ORCID NUMARASI ORCID NUMBER
Araştırma Makalesi/Research Article	12.11.2024	17.12.2024	31.12.2024	0000-0002-4501-3206
İNTİHAL/PLAGIARISM		DOI NUMARASI/DOI NUMBER		
Bu makale intihal tarama programıyla taranmıştır. This article has been scanned via a plagiarism software.		https://doi.org/10.62188/ilahiyat.1583392		

ATIF/CITE AS

Güleç, Hüseyin. "Hz. Muhammed'in Uygulamalarında Düşünce ve İnanç Özgürlüğü / Freedom of Thought and Belief in the Practices of Muhammed". *ilahiyat* 13 (Aralık/December 2024): 187-201.

GİRİŞ

İnsanı değerli ve onurlu kılan en temel ilkelerin başında; insan hakları, adalet ve özgürlükler gelmektedir. Düşünce ve inanç özgürlüğü, insanın en temel hak ve özgürlüklerinden biridir. Buna karşın düşünce ve inanç özgürlüğü, insanlık tarihinin en temel sorunlarından biri olmuştur. Tarihsel süreçte insan, en büyük baskı, zulüm ve kötülüklerinin bazılarını bu alanda yaşamıştır. İnsan hakları ihlallerini ortadan kaldırmak için 20 yüzyılda çalışmalar yapılmıştır. Devletler, insan hakları ihlallerinin tekrar yaşanmaması için 10 Aralık 1948'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda İnsan Hakları Evrensel Bildirisine imza atmıştır. Bu bildiri yıllarca yaşanan insan hakları ihlallerini ortadan kaldırmak, her insanın onurlu bir şekilde hür ve eşit yaşamasını amaçlamıştır. İnsan hakları, her türlü farklılıklar ve konumlar ayrımı gözetmeksizin tüm insanların hakkı olduğunu vurgular. Bu belgelerde, bireylerin inançlarını seçme ve ifade etme özgürlüğünün yanı sıra bu hakların toplumsal düzen içinde nasıl korunacağı da vurgulanır. Bu bildiriye geçen, hakların evrensel ve etkin olarak tanınması ve uygulanmasını ancak devletlerin uluslararası bir belge etrafında bir araya gelmesiyle mümkün olacağı fikrine dayanıyor. Hukuki temelde, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nin 18. ve 19. maddeleri, düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü güvence altına alır.¹ Buna karşın günümüzde yine bu ihlaller yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin de 9. maddesi düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkındadır. Bu madde de düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün insanın temel hak ve özgürlükleri arasında olduğuna vurgu yapılmıştır.

1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü ancak kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlığın veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabilir.²

İnsan hakları ve temel özgürlükleri çerçevesinde konu edilen bu sözleşme hükümleri, dünyada barış ve adaletin korunmasını, insan hakları konusunda ortak bir anlayış ve saygıyı gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır.

Düşünce ve inanç özgürlüğü, her kişiye kendi hayatına ilişkin tercihlerde bulunma hakkını verir. Bu insanın varoluşsal değerinden kaynaklanır. Buna herkesin saygı göstermesi gerekir. Bir insanın farklı dinden, ulustan ve cinsiyetten olması onu değersiz kılmaz. Diğer kişilerin yaşamlarına, haklarına müdahale etmemek kaydıyla, kişi kendi hayatını kendi tercih ettiği şekilde inanma ve yaşama hakkı vardır. Bu durum kişinin hayatını, söz ve eylemlerini anlamlı ve değerli kılar. Aynı zamanda sorumlu olmasını sağlar. İslam, insanlığın 19. ve 20. yüzyılda geliştirmeye çalıştığı bu ilkeleri asırlar önce insanlığa armağan etmiştir.

Düşünce ve inanç özgürlüğü temelinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Mehmet Bayrakdar, "İslamda Düşünce Özgürlüğü",³ çalışmasını ayetler ışığında irdelemiştir. Necati Öner'in, "İnsan Hürriyeti"⁴ isimli çalışması, hürriyet konusu, felsefe ve kelâmcıların görüşleri ve insanın hürriyet alanı konularını içermektedir. İsmail Hakkı Ünal, "İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar",⁵ adlı makale çalışmasını, Kur'an ve Hz. Muhammed'in uygulamaları ekseninde işlemiştir. Bu

¹ www.hsk.gov.tr/eklentiler/dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf. Erişim tarihi 15.10.2024.

² Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Madde 9, s.11. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_tur. Erişim Tarihi: 17.10.2024.

³ Mehmet Bayrakdar, "İslamda Düşünce Özgürlüğü", (Ankara: 1995).

⁴ Necati Öner, "İnsan Hürriyeti", (Ankara: Selçuk Yayınları, 1982).

⁵ İsmail Hakkı Ünal. "İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 18/3, (2005), 275-293.

makale, dinden dönme (mürted) ilgili rivayetlerin tahlili ve bütüncül bir şekilde değerlendirmesi açısından önemli bir çalışmadır. Ünal, irtidât edenlerin öldürülmesi ile ilgili rivayetlerin bazısının zayıf bazılarının ise Kur'an'a aykırı olduğunu oraya koymuştur. Hz. Peygamber'in kendi sağlığında irtidat edenlere ölüm cezası vermediğini belirtmiştir. Halil Altuntaş, "İslam'da Din Hürriyetinin Temelleri"⁶ adlı kitap çalışmasında, İslam'ın din hürriyetine yaklaşımları ve hürriyeti temellendirmesini, ayetler ve hadisler bağlamında konu etmiştir. İsmail Karagöz, "Din ve Vicdan Özgürlüğü",⁷ çalışmasını ayetler ve hadislerle ekseninde konu etmiştir. Furat Akdemir, "İmanın Değersel Anlamı ve İslam'da İnanç Özgürlüğünün Temelleri" başlığı ile yaptığı çalışmada; imân kavramının tahlili, sözlük ve terim anlamı, imân kavramının niteliği, inanç özgürlüğü temelinde imân, İnanç özgürlüğünün temelleri, hak ve özgürlük bağlamında inanç özgürlüğü ve Kur'an-ı Kerim'de inanç özgürlüğü konularına değinmiştir.⁸ Mustafa Özden, "Kur'an'a Göre İnanma Hürriyeti"⁹ adlı kitap çalışmasının birinci bölümünde bu konuda tarihsel süreç hakkında bilgi vermiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde Müslüman kültüründe düşünce özgürlüğü, üçüncü bölümde Kur'an'da hürriyet konusunu işlemiştir. Musa Bilgiz, "Kur'an'da İnsanlık Onuru", konulu çalışmasında Kur'an'ın insana verdiği değer ve ona sağladığı hakları işlemiştir. Faruk Ermemiş, "Kur'an-ı Kerim'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed'in Uygulamaları" adlı çalışmasında Kur'an-ı Kerim'de geçen bu konudaki ayetler ve Hz. Muhammed'in bu ayetler bağlamında bazı uygulamalarına yer vermiştir.¹⁰

Vahiy öncesi tüm dünyada olduğu gibi Mekke site devletinde de büyük insan hakları ihlalleri yaşanmıştır. Vahyin merkezi Mekke, İslâm öncesinde putperest bir inanç yapısına dönüşmüştü.¹¹ Vahiy, yaşanan insan hakları ihlallerini ortadan kaldırmak; düşünce, inanç, ibadet ve ahlak yozlaşmalarını ortadan kaldırmak için ilkeler getirmiştir. İnsana tekrar tüm haklarını ve saygınlığını kazandırmayı amaçlamıştır. Vahiy, insanı yeryüzünün ve varlığın temsilcisi kılmış ve yaratılış amacının ilkelerini bildirmiştir. Vahyin insana verdiği değeri ve konumu, tarihsel süreçte düşünce ve hukuki sistemler sağlayamamıştır. Devletler ve medeniyetlerde insan haklarını korumayı ve gerçekleştirmeyi tamamıyla başaramamıştır. Kur'an-ı Kerim, ferdi ve toplumsal temelde insan hakları, adalet ve hürriyetler konusu üzerinde durmuş ve bunu gerçekleştirmek için vahiy ve elçisini eğitmiştir. İnsan Hakları, özgürlükler ve değer yargıları İslam'ın temel hedeflerinden biridir.¹²

İslam kelime olarak; barış, esenlik, güvenlik, sağlık, selâm, huzur, mutluluk, gönülden benimseme, iyileşmek, kurtulmak, katışıksız ve sağlamlaşmak anlamlarına gelmektedir.¹³ Terim olarak ise, "İslam; insanları, kendi tercihleri ve özgür iradeleri ile benimsedikleri, onları doğruya ve hakikate yönelten, bu sayede dünyada huzura ve ahirette de ebedi mutluluğa erdiren ilahî ilkeler bütünüdür."¹⁴

Güven, huzur, barış ve özgürlük dininin sahibi olan Allah, rahmet, sevgi, hayır ve iyiliğin kaynağıdır. Zâtına özel isim ve sıfatları ile Yüce Allah, evrenin ve tüm varlığın sahibi ve yaratıcısıdır. İnsanın dünya ve ahiret huzurunu ve güvenini amaçlayan Allah, yeryüzünde insanı

⁶ Halil Altuntaş, "İslam'da Din Hürriyetinin Temelleri", (Ankara: DİB Yayınları. 5. Baskı, 2012).

⁷ İsmail Karagöz, "Din ve Vicdan Özgürlüğü", (Ankara: DİB Yayınları, 2007).

⁸ Furat Akdemir, "İmanın Değersel Anlamı ve İslam'da İnanç Özgürlüğünün Temelleri", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/2 (2016), 37-65.

⁹ Mustafa Özden, "Kur'an'a Göre İnanma Hürriyeti", (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011).

¹⁰ Faruk Ermemiş, "Kur'an-ı Kerim'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed'in Uygulamaları" *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1, (2018), 20-35.

¹¹ Furat Akdemir, "Vahyin Allah Tasavvuru", (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 120-121.

¹² Akdemir, "İmanın Değersel Anlamı ve İslam'da İnanç Özgürlüğünün Temelleri", 45,47.

¹³ Râğib el-İsfehânî, *Müfredâtü el-fâzîl-Kur'an*, thk. Safvan Adnân Dâvûdî, (Şam: Dâr'l-Kalem, 1997) 421-424; Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Meraşlı, (Lübnan: Dârü'n-Nefâis, 2020), 81.

¹⁴ Ali Bardakoğlu ve diğerleri, "İlmihal 1", (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 4.

amaçlamıştır. İnsanın huzuru ve güveni için vahiy ve elçiler göndermiştir.¹⁵ Allah, insana yakın ve onunla sürekli iletişim halindedir.¹⁶ Allah, evrene daima rahmet, af ve bağışlama nazarı ile bakmıştır.¹⁷ Allah'ın varlığa ve insana olan merhameti ve hoşgörüsü sonsuzdur.¹⁸ O, insanın huzurunu, güvenini ve mutluluğunu hedeflemiştir. Dini bunun için göndermiştir ve bunu gerçekleştirilmeyi amaçlamıştır. Bunun önünde sorun ve engel olan, haksızlıkları, zulümleri ve kötülükleri yasaklamıştır. Bunun için hiç kimseye zerre kadar zulüm ve haksızlık yapılmamasını emretmiştir.¹⁹ İnsanlara doğruluğu, hakkı, adaleti, güvenilir olmayı, barışı, aşırıya gitmemeyi ve merhameti tavsiye etmiştir.²⁰ Varlık içinde özel olan insanı, yeryüzünün temsilcisi kılmıştır.²¹ İnsanın saygınlığının korunmasına önem vermiş, ona yönelik tüm haksız ve hukuksuz saldırıları yasaklamıştır.

Yüce Allah İslâmı, tüm insanlığa, rehberlik edecek ve yol gösterecek ilkeler bütünü olarak göndermiştir.²² Allah (cc) İslâm'ı; din, dil, ırk ve soy farkı gözetmeksizin tüm insanlığın ortak hedefi ve değeri olarak göndermiştir.²³ Yaratıcı, İslâm'ın özgür tercih ile karar vermeye ve benimsemeye dayalı olduğunu bildirmiştir.²⁴ İslâm, bir din olarak temel özelliği, insana baskı ve zorlamayı değil, aksine özgürlüğü getirmiştir. İnanç ve ifade özgürlüğünün, korkudan ve baskıdan uzak olarak ifade edilmesini istemiştir. Bir dini kabul veya reddetme konusunda hiç kimseye baskı yapılmaması ilkesini getirmiştir. İnanç ve düşünce özgürlüğü baskı ve zorbalıkla sağlanamaz. Kimsenin herhangi bir dini veya inancı baskı ve zorla kabul etme mecburiyeti yoktur. Vahiy, herhangi bir düşünce ve inanca zorlamayı kesinlikle yasaklamıştır. Zorlama, insandaki samimiyeti ve dürüstlüğü yok eder. Samimiyet ve iyi niyet olmayınca inanç, düşünce ve hiçbir eylem anlam kazanmaz. Zorlama ve baskı ile düşünce ve inanç gerçekleşmez aksine iki yüzlülük ve samimiyetsizlik oluşur. Zorlama ile gösterilen iman gerçek iman değil, zorlama ile kılınan namaz, gerçek namaz değil, zorlama ile tutulan oruç, gerçek oruç değil, zorlam ile yapılan gerçek hac değildir.²⁵ Diğer söz ve eylemler içinde aynı şey söz konusudur. Ayrıca bir insanın, bir başkasına baskı yapıp herhangi bir işi, bir görevi zorla yaptırması da dinen doğru değildir. Herkes görevini isteği ve rızası ile yapmalı ve dinini zorlama yapmadan yaşamalıdır.

1. KUR'AN-I KERİM'DE DÜŞÜNCE VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ

Allah, bireyi ve toplumu hedeflemiştir. Bu yüzden insanı doğrudan vahyin muhatabı ve sorumlusu kılmıştır. İnsanı varlık içinde özel nitelikleri ve akli ile sorumlu kılınmıştır.²⁶ Yüce Allah insana verdiği özel nitelikler yanında, ona rehberlik edecek ve yardımcı olacak vahiy ve elçileri bir lütuf olarak göndermiştir. İnsana yaratılış amacı ve hedefi gösterilmiştir. İnsan, yüklediği misyonu gereği, tüm söz ve davranışlarında Allah'a karşı sorumlu kılınmıştır.²⁷ Bu sorumluluğun çerçevesi, insanın yaratıcı başta olmak üzere, kendisine, hem cinsine, topluma, varlığa ve doğaya karşı hak ve sorumluluk yüklenmesidir. Yaratıcı insana; vahyin, ortak aklın ve vicdanın sesi olarak hareket etmesini istemiştir. İnsanın görevi; Allah'a karşı sorumluluğunu yerine getirmek, yeryüzünü ve hayatı korumak, varlığa ve insanlığa karşı duyarlı ve huzurlu bir yaşam sürmektir. Bunu

¹⁵ en-Nisâ 4/165; el-Fâtır 35/24.

¹⁶ el-Mü'min 40/60.

¹⁷ el-En'âm 6/12.

¹⁸ el-A'râf 7/156.

¹⁹ Yûnus 10/44.

²⁰ en-Nahl 16/90.

²¹ el-Bakara 2/30; el-En'âm 6/165.

²² el-İsrâ, 17/9.

²³ el-Hucurât 49/13.

²⁴ el-Kehf 18/29.

²⁵ Akdemir, "İmanın Değersel Anlamı ve İslâm'da İnanç Özgürlüğünün Temelleri", 50-52.

²⁶ el-Ahzâb 33/72.

²⁷ et-Talâk 65/10; et-Teğâbun 64/16.

gerçekleştirmek için insanın; öncelikle farklılıklara, farklı inanç ve düşüncelere karşı hoşgörü, anlayış ve empati ile yaklaşması gerekmektedir. Bu anlayış ve sorumluluk, bireyin ve toplumun, güven ve huzurunu sağlayacak nedenlerden biridir. Bunu gerçekleştirmek, vahyin ve elçisinin temel hedefleri arasındadır.

İnsan özgür iradesi, sorumluluğu, bilgiyi elde etme ve eyleme dönüştürmesi ile hayatın en önemli varlığıdır. İnsanı bu özellikleri ile yaratıcı donatmıştır. Yüce Allah, insanı dünya hayatında yalnız bırakmamış hidâyet yolunu göstermiş²⁸, dünya ve âhiret hayatının anlam ve sorumluluğunu yüklemiştir.²⁹ Kur'an, Yüce Allah'ın tüm insanlığa seslenişidir. Muhatap insandır; insanın barış güven ve huzur içinde yaşamasıdır. İnsan, varlığın özüdür ve temsilcisidir. İnsan, sorumlu kılınmıştır, söz ve eylemleri ile sorumludur. İnsan, inanç ve ibadet temelinde Allah'a karşı sorumludur. Dünyevi yaşamında, beşeri ilişkilerinde de hukuki sorumlulukları vardır.³⁰ Bu yüzden insan, anlamlı ve değerlidir, amacı ve hedefi ortaya konmuştur. İnsana hedefini gerçekleştirmede özgürlük tanınmıştır.³¹ Söz ve eylemlerinin anlamlı olması ve karşılık bulması için düşünce ve inanç özgürlüğü tanınmıştır. Dileyen Müslüman olur, dileyen farklı düşünce ve inançları, benimser ve yaşar.³² İnsana, dileme, seçme, irade, kudret ve eyleme dönüştürme özgürlüğü verilmiştir. Kur'an temel hak ve özgürlükleri, düşünce ve inanç özgürlükleri bu temelde konu etmiş ve ortaya koymuştur.³³ Bu bağlamda Kur'an şu temel ilkeleri getirmiştir.

1.1. İNSAN İSTEDİĞİ DİNİ VE DÜŞÜNCE SİSTEMİNİ SEÇMEDE ÖZGÜRDÜR

Kur'ân, insanı din ve düşünce temelinde özgür kılmış, istediğini seçme ve yaşama hürriyeti vermiştir. Allah-insan ilişkisinin temelini özgür olarak belirlemiştir.³⁴ Allah, insana dünya yaşamında doğru yolu gösterecek vahiy ve elçiler ile desteklemiş, özel nitelikler ile donatmıştır. Bunların rehberliğinde kendi özel ve hür iradesini ortaya koymasını istemiştir. Bu seçme ve tercih, insanın söz eylemlerini anlamlı ve sorumlu kılar. Söz ve eylemleri önceden belirlenen ve baskı altında gerçekleşen insanın sorumlu tutulması doğru değildir. Böyle bir durumda, söz ve davranışlarının bir anlamı olamaz.³⁵

Kur'ân, insanın inanç ve düşüncesini tercih etme ve yaşamada özgür kılmış ve onu sorumlu kılmıştır. Vahye göre kişi; dinini ve düşüncesini belirlemede ve yaşamada özgürdür. "Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır."³⁶ Kur'ân-ı Kerîm dinin kabullenmesi ilkesini özgür bir irade üzerine kurmuştur. "Sizin dininiz size, benim dinim de banadır."³⁷ Vahiy inanmanın fitri bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. İnsanın firâtına uygun doğru ve sağlıklı olan İslâm'ı seçmesini de tavsiye etmiştir. "Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sımsıkı tutun."³⁸ Kur'an, düşünce ve inanç özgürlüğünün özgür bir iradeye dayalı olduğunu bildirmiş, bunu başkalarının haklarına müdahale etme hakkı doğurmadığını bildirmiştir. Düşünce ve inanç özgürlüğünü karşılıklı mütakâbiliyet ve eşitlik ilkeleri ışığında teminat altına almıştır. Düşünce ve inanç özgürlüğünden kaynaklanacak sorumluluğu insana yüklemiştir. Buna dayalı mükafat ve cezayı dünyada öngörmezken bunun sorumluluğunu âhirete bırakmıştır.³⁹ Kur'an'ın tebliğcisi ve yaşama yansıtan örnek modeli Hz.

²⁸ el-İsrâ 17/9.

²⁹ el-Bakara 2/286; el-Mâide 5/105; el-İsrâ 17/16; el-Mü'min 40/62.

³⁰ Akdemir, *Vahyin Allah Tasavvuru*, 120-121.

³¹ el-İsrâ 17/16.

³² el-Kehf 18/29.

³³ el-İnsan 76/3.

³⁴ Yûnus 10/108; el-İsrâ 17/15; el-Kehf 18/29; el-İnsan 76/3; el-Kafirûn 109/6.

³⁵ Ermemiş, "Kur'an-ı Kerim'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed'in Uygulamaları", 20-22.

³⁶ el-Bakara 2/256.

³⁷ el-Kafirûn 109/6.

³⁸ er-Rûm 30/30.

³⁹ el-Kehf 18/29.

Muhammed'in uygulamaları da bu doğrultuda olmuştur. Hz. Muhammed'in bu konuda ki cezaları düşünce ve inanç özgürlüğüne dayalı olmamıştır. Bu konudaki cezaları devlete, başkalarının haklarına ve manevi şahsiyete yönelik gerçekleşen saldırılardan kaynaklı olmuştur.

Hz. Muhammed din, düşünce ve inanç konusunda kimseyi zorlamadığı gibi, kendi hayatında da din değiştirdiği gerekçesiyle kimseyi öldürmemiştir.⁴⁰ Mürtedin öldürülmesi ile ilgili Hz. Muhammed'den fiili bir sünnet gelmemiştir. Buna karşın bu konuda bir kaç rivayet, hadis kitaplarında geçmektedir. Bu konudaki rivayetlerden biri Buhari'nin Sahih'inde geçmektedir. Bu rivayette Hz. Muhammed, Müslüman olan, sonra da hastalığı dolayısıyla Müslüman olmaktan vazgeçip Medine'yi terk etmek isteyen bedevinin bu talebini hoş karşılamamış fakat gidişine de engel olmamıştır.⁴¹ Hz. Muhammed, Müslüman olduktan sonra, dönen, sonra tekrar Müslüman olan bazı kişileri de affetmiştir. Mesela Hz. Osman'ın sütkardeşi Abdullah b. Sad b. Ebî Serh bunlardandır.⁴² el-Haris b. Süveyd ve Mekkeli bir grupta, Müslüman olmuş sonra yine irtidat etmişlerdir. Daha sonra yine İslam'ı kabul etmişlerdir.⁴³ İslam tarihinde ilk irtidat eden kişi olduğu kabul edilen Mukayyis b. Subâbe için Hz. Peygamber tarafından verilen ölüm emri onun din değiştirmesinden dolayı değildir. Yanlışlıkla kardeşini öldüren bir Müslümanı, diyetini aldığı halde kasten öldürmesinden dolayıdır.⁴⁴ Ayrıca o, Müslüman olup vazgeçen sonra tekrar Müslüman olan bazı kişileri de affetmiştir. Mesela Hz. Osman'ın süt kardeşi Abdullah b. Sad b. Ebî Serh bunlardandır.⁴⁵

Hz. Muhammed 23 yıllık elçilik görevi döneminde kimseye düşünce ve inancından dolayı baskı ve zulüm yapmamıştır. İslâm'ı yaşama ve dînî uygulamalar konusunda da zorlayıcı olmamıştır. Çünkü Kur'an, ona uyarıda bulunmuştur. Buna rağmen hem Kur'an'a hem de Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı olarak, "kim dininden dönerse öldürünüz"⁴⁶, "namazı terk eden kâfir olur"⁴⁷ gibi rivayetler ona isnad edilebilmiş ve sonradan gelen birçok fakih bu rivayetlere dayanarak hükümler üretmişlerdir. Hz. Peygamber'e isnad edilen ve hadisçilerin zayıf kabul ettiği bazı rivayetler hem Kur'an'a hem de onun yukarıda zikrettiğimiz diğer uygulamalarına ters düşmektedir.⁴⁸ Düşünce ve inanç özgürlüğünün temeli, bireyi ve onun tercihine saygıyı esas alır. Hiçbir dine, düşünceye ve sisteme ayrıcalık tanımaz. Karşılıklı saygı ve hoşgörüyü dayanır.

Özgür bir iradeye dayalı düşünce ve inanç özgürlüğü başkasının kutsalına, kutsal mekânına düşünce, inanç ve ibâdetlerine müdahale etme ve saygısızlıkta bulunma hakkını doğurmaz. Özgürlükler, insan için varoluşsal bir hak olduğu gibi aynı zamanda adâletin gereğidir. Dînî ve beşeri yasalar, adâlet ilkesi ışığında insan haklarını konu eder ve bu temelde işler. Adâlet, temelinde insan hakları, düşünce ve inanç özgürlüğü; eşitlik, hak ediş, mütekâbiliyet ve ihtiyaç ilkeleri çerçevesinde gerçekleşir.⁴⁹ Özgürlük herhangi bir din, düşünce, inanç, soy ve ırka özel kılınamaz.⁵⁰

⁴⁰ Ünal, "İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar", 278.

⁴¹ Buhari, *Ahkam*, 45,47.

⁴² Nesâî, Muharebe, 15.

⁴³ İzzeddin İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gabe fi Marifeti's-Sahabe*, (Kahire: 1970), 1/346-34; İsmail Hakkı Ünal, "Sünnet ve Şiddet", *Şiddet Karşısında İslam*, ed. Bünyamin Erul, (Ankara: DİB, 2015), 94.

⁴⁴ Şihabüddîn Ahmed b. Ali bin Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahabe*, (Kahire: 2008) 1/306-308; Ünal, "İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar", 94.

⁴⁵ Ünal, "İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar", 94.

⁴⁶ Buhârî, *İstîbâbetü'l-Mürteddîn*, 2; Ünal, "İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar", 94.

⁴⁷ Tirmizî, *İman*, 9; (Çağrı Yayınları, İstanbul 1981); Nesâî, *Salat*, 8. (Çağrı Yayınları, İstanbul 1981); Ünal, "İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar", 94.

⁴⁸ Ünal, "İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar", 94; Konu hakkında bk. Hasan Küçükosman, "Hz. Peygamber'e İsnad Edilen Müstehcen İçerikli Bir Rivayetin Tahlil ve Tenkidi", *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (20 Aralık 2022), 665-681.

⁴⁹ David Schmidt, *Adâletin Unsurları*. çev. Hayrettin Özler, (Ankara: Liberte Yayınları, 2010), 30, 53, 109, 149-151, 213; Nigel Ashford, *Özgür Toplumun İlkeleri*, çev. Can Madenci, (Ankara: Liberte Yayınları, 2012), 37,59, 69, 83, 119.

⁵⁰ Schmidt, *Adâletin Unsurları*, 25-28; Ashford *Özgür Toplumun İlkeleri*, 69-70.

1.2. HİÇ KİMSEYE İNANÇ VE DÜŞÜNÇESİNDEN DOLAYI BASKI YAPILAMAZ

Vahiy, inanç ve düşünce özgürlüğü hususunda insana tam bir özgürlük tanımıştır. Hiç kimse düşünce ve inancından dolayı suçlanamaz, kınanamaz, baskı ve zorbalık yapılamaz.⁵¹ Devlet veya bir kişi ve kurum, düşünce ve inancından dolayı hiç kimseye baskı yapma hakkına sahip değildir. Vahiy kişiye, hidâyet ve doğru yol rehberliğini yapmış ve özgür kılmıştır. "Şüphesiz, sana Biz Kitab'ı insanlar için hak olmak üzere indirdik. Artık kim hidayete ererse, bu kendi lehinedir; kim saparsa, o da kendi aleyhine sapmış olur. Sen onların üzerinde vekil değilsin"⁵² "De ki: "Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin."⁵³ "O, sizi yaratandır. Böyle iken kiminiz kâfir, kiminiz mü'mindir. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir."⁵⁴ Bireyin dînî ve hukuki açıdan düşünce ve inanç özgürlüğü garanti altına alınmalıdır ve kısıtlanamaz. Ancak başkalarının haklarına girildiği durumlarda sınırlanabilir ve kısıtlanabilir.

1.3. HZ. MUHAMMED İNANÇ VE DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜNDEN DOLAYI İNSANLARA BASKI YAPMAMIŞTIR.

Allah, dini tebliğ görevi için elçiler seçmiştir. Elçilere, görev ve sorumluluklar yüklemiştir. Elçilere dini yaşama sorumluluğu ve tebliğ görevi verilmiştir. Elçiler dini yaşama geçirme ve tebliğ görevini yerine getirirken insanların düşünce ve inançlarına saygı göstermişlerdir. Vahiy, düşünce ve inanç konusunda hiç kimseye baskı yapmaması konusunda Hz. Muhammed'i uyarmıştır. "Artık sen öğüt ver! Sen ancak bir öğüt vericisin. Sen, onlar üzerinde bir zorba değilsin."⁵⁵ "Eğer yüz çevirirlerse (bilesin ki), biz seni onlara bekçi göndermedik. Sana düşen, sadece tebliğdir."⁵⁶ "Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekûn iman ederlerdi. Böyle iken sen mi mü'min olsunlar diye, insanları zorlayacaksın?"⁵⁷ Vahyin direktifleri noktasında Hz. Muhammed eğitilmiş ve rahmet elçisi niteliği ile övülmüştür. İman ve ibadet konusu vicdan işidir. Vicdanlara, Allah'tan başka kimse hakim olamaz ve baskı yapamaz. Allah'ta din konusunda insanlara baskı yapmamıştır.⁵⁸ Eğer baskı ve zorlama yapılarak insanın düşünce ve inancı belirlenirse, insanın sorumluluğu ortadan kalkar, söz ve eyleminin bir anlamı kalmaz. İnsan, imtihan ile sorumlu tutulduğu için özgür kılınmıştır.⁵⁹

1.4. İNSAN DİN SEÇMEDE OLDUĞU GİBİ DİNDEN DÖNMEDE DE ÖZGÜRDÜR

Düşünce ve inanç özgürlüğü gereği, insanın din seçme ve yaşama özgürlüğü vardır. Kişinin, din seçme özgürlüğü yanında dinden dönme özgürlüğü de vardır. Vahiy bu konuda insanı özgür kılmıştır. Kur'an, din seçme ve dinden dönme özgürlüğünün insanın vicdanına ve sorumluluğuna bırakmıştır. İnsan, bu seçme ve özgür iradesi ile sorumlu kılınmıştır. "De ki: Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin."⁶⁰ Kur'an'da geçen dinden dönenlerle ilgili ayetlerde dünyevi hiçbir ceza konu edilmemiştir. Dinden dönenlerin Allah'a karşı sorumlu olduğu, bu nedenle dünya ve ahirete yönelik amellerinin geçersiz olacağı ve ahirette azap göreceği bildirilmiştir. " ...Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, öylelerin bütün yapıp ettikleri dünyada da ahirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir, orada sürekli kalacaklardır."⁶¹ Düşünce ve inanç özgürlüğü demek kişinin özgür düşüncesi ile istediği kararı ve sorumluluğu

⁵¹ el-Ğâşiyeh 88/21-22.

⁵² ez-Zümer 39/41.

⁵³ el-Kehf 18/29.

⁵⁴ et-Teğâbûn 64/2.

⁵⁵ el-Ğâşiyeh 88/21-22.

⁵⁶ eş-Şûra 42/48.

⁵⁷ Yûnus 10/109.

⁵⁸ en-Nisâ 4/111; Yûnus 10/108; el-Kehf 18/29.

⁵⁹ el-Bakara 2/254.

⁶⁰ el-Kehf 18/29.

⁶¹ el-Bakara 2/217. bkz. Âl-i İmrân 3/100; en-Nisâ 4/137; el-Mâide 5/54; en-Nahl 16/106/110.

almasıdır. Başkalarının hakkına girmedeği, devlet ve milletin güvenliğine bir sorun teşkil etmediği müddetçe istediği düşünce ve inanca sahip olma ve yaşama hakkına sahiptir. Kur'an'ın emri ve Hz. Muhammed'in uygulamaları doğrultusunda İslam bu temel ilkeyi esas almıştır. Kur'an, dinden dönen ve İslami değerlere uymayı kabul etmeyenlerin İslam'a ve Müslümanlara saygılı olmasını ve zarar vermemesini istemiştir. Bunun karşılığında onlara iyilik temelinde bir karşılık taahhüt etmiştir. Kur'an'da, dinden dönenlere veya inanmayanlara; dokunulmadığı, hayat haklarına saygı gösterildiği esastır. Öldürülmeleri ise siyasi suçlu, kişisel haklara saldırı ve savaş durumu ile ilgilidir.⁶² Savaşın olması ve meşru gösterilmesi ise zulüm, baskı ortamının kaldırılması, din ve vicdan hürriyetinin korunması esasına dayalıdır.

1.5. KUR'AN, BAŞKA DİN, İNANÇ VE DÜŞÜNCE SİSTEMİNİN DEĞERLERİNE SAYGILI OLMAYI, ONLARA HAKARETTE BULUNMAMAYI İSTEMİŞTİR.

Kur'an, inanç ve düşünce özgürlüğü bağlamında başka, din, inanç ve düşüncelerin kutsal ve değerlerine saygılı olmayı, onlara incitici ve hakaret edici söz ve eylemlerden uzak durmayı istemiştir. "Onların, Allah'ı bırakıp tapındıklarına sövmeyin, sonra onlar da haddi aşarak, bilgisizce Allah'a söverler"⁶³ Düşünce ve inanç özgürlüğü, diğer inanç ve düşünce sitemlerini olduğu gibi kabul etme, kutsallarına saygılı olma esasına dayanır. Kur'an, mütekabiliyet esası çerçevesinde aynı saygının İslam'ın değerlerine de gösterilmesini istemiştir. Toplumsal barış ve huzurun temini, güven ortamının sağlanması karşılıklı saygı ve sevgiye dayalıdır.

2. HZ. MUHAMMED'İN DÜŞÜNCE VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ UYGULAMALARI

Hz. Muhammed Allah tarafından seçilmiş, ilahi vahyin son muhatabı ve son elçisidir. O, vahye ilk muhatap olandır ve vahyi eksiksiz tebliğ etmek yanında, emir ve nehiyelerini yerine getirmekle sorumludur. Vahiy; iman, ibadet, muamelât ve ahlaka dair ilkeleri ile birey ve toplumu hedeflemiş ve yeniden inşa etmeyi amaçlamıştır. Vahiy, bu yönüyle güvenli ve huzurlu, birey ve toplumlar oluşturmayı hedeflemiştir. Birey ve toplumun gelişimine katkı sunacak çok sayıda ilkeler getirmiştir. Bu ilkelerden bir de düşünce ve inanç özgürlüğüdür. Vahiy, düşünce ve inanç özgürlüğü ile ilgili esaslar koymuş, bunun yerine getirilmesi hususunda elçisini eğitmiştir. Hz. Muhammed, vahyin son şahidi, muhatabı ve onu uygulayan modelidir. İlahi vahyin örnek şahsiyet olarak eğittiği Hz. Muhammed, yaşamı, söz ve eylemleri ile insanlığa ve Müslümanlara örnek davranış modelleri, ilkeleri ve yöntemleri ortaya koymuştur. Bu konuda zaman zaman vahiy ona da uyarılarda bulunmuştur.⁶⁴

Hz. Muhammed, vahiy ışığında birey ve topluma düşünce ve inanç özgürlüğü konusunda rehberlik etmiştir, güzel örnekler ortaya koymuştur.

2.1. MEKKE DÖNEMİ: İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ MÜCADELESİ

İslam öncesi Mekke, tarihsel süreçte ağırlıklı putperest bir yapıya bürünmüştü. Hicaz bölgesinde, Hanifler, Hıristiyan ve Yahudiler dışında ağırlıklı olarak şirk inancı hakim olan geniş bir halk kitlesi yaşıyordu. Bölgede tevhit inancı ve kültürü yerini, pagan kültürüne bırakmıştı. Bu inancın sembolleri ve ritüelleri yaşıyordu. Kâbe ve çevresinde Hübel, Lât, Menât, Uzza⁶⁵ gibi önde gelen ve büyük önem verilen, saygı gösterilen ve aracı kılınan putların yanı sıra çeşitli kabilelere ait üç

⁶² Ünal, "İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar", 94; Özden, *Kur'an'a Göre İnanma Hürriyeti*, 50-51.

⁶³ el-En'âm 6/108.

⁶⁴ Furat Akdemir, *Fetânet Sıfatı Bağlamında Hz. Peygamber'in Örneklilik Meselesi*, (Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2018), 166-192.

⁶⁵ en-Necm 53/19-23; Ebu'l-Velîd el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 117-123.

yüz altmış put bulunuyordu.⁶⁶ Bu putlar, kabileler için bir önemli bir ticari kazanç sağlıyordu. Yaratıcı yerine bu putlar, aracı kılınıyor, sığınak arama, yardım dileme, işlerini halletme ritüellerinde ve inancında bunlara tapınılıyordu. Putlara fal oku çekme ve diğer ritüellerinde hediyeler sunulurdu. Putperest halk Kâbe'deki putları, hac ve diğer dönemlerde ziyaret eder, kurbanlar keser, adaklar sunar, elbise, kılıç gibi farklı değerli eşyaların yanı sıra altın, gümüş gibi mücevherler de bırakırdı.⁶⁷ İnancın merkezinde artık bu putlar bulunuyordu. Böyle bir inanç ve kültürün merkezinde yer alan putperest topluma, tek Allah inancını ortaya koyan vahiy gönderilmişti. Hz. Muhammed bu topluma; din, inanç, düşünce, sosyal ve ekonomik açıdan sarsan İslam'ın emirlerini tebliğ etti. Böyle bir toplumsal yapıdan doğal olarak çok büyük tepkiler aldı. Bundan dolayı Mekke'nin dinî, siyasi ve ekonomik gücünü eline bulunduranlar, Hz. Muhammed'e ve Müslümanlara, baskı ve saldırıların yanı sıra, toplumdan dışlama, ekonomik ve ticari boykotlar uyguladılar. Ancak, Hz. Muhammed'in bu süreçteki tavrı, iletişim yollarını açık tutmak, anlayış, hoşgörü ve sabır odaklı davranmak olmuştur. Onun, Mekkeli ileri gelenleri ve halkı ile iletişimi; kararlı, mert, bilgi temelli ve anlayış odaklı olmuştur. "(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Şüphesiz senin Rabbin, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilendir."⁶⁸ Müslümanların, henüz güçlü bir siyasi ve dini otorite olmadığı bu dönemde, Hz. Muhammed'in bu dönemdeki mesajı, insanların inançlarını serbestçe seçebilme hakkı üzerine kurulu olmuştur. Mekke'deki baskılar, Hz. Muhammed'in İslam'ın inanç özgürlüğünü savunma gerekçesini ve amacını daha da pekiştirmiştir.

2.2. MEDİNE SÖZLEŞMESİ: FARKLI DİN, DÜŞÜNCE VE TOPLULUKLARIN BİR ARADA YAŞAMASININ YASAL TEMİNATI

Hz. Muhammed Medine'ye Hicret ettikten sonra farklı din ve topluluklarla bir arada yaşamaya başladı. Toplumsal barışı temin etmek, hak ve özgürlükleri korumak için görüşmeler yaptı. Bu farklı yapılar ile yapılan görüşmeler sonunda hukuki bir metin hazırlandı. Hz. Muhammed Milâdi 622 yılında Medine ve çevresinde yaşayan Müslüman, Yahudi, Putperest ve diğer toplulukların düşünce ve inançlarını, hak ve hukuklarını teminat altına almak için ilk anayasa örneği olarak kabul edilen Medine Sözleşmesini imzalamıştır. Medine Sözleşmesi farklı din ve kültürlerin bir arada yaşaması, hakların ve özgürlüklerin korunması, toplumsal barışın ve güvenin garanti altına alınması açısından önemlidir. Medine sözleşmesinin aşağıdaki maddeleri birlikte yaşama kültürü, din ve inanç özgürlüğünün korunması açısından önemlidir.

1. Medine Site Devleti'nin uygulamalarına inanıp, kabul eden Yesrib'li inanırları, (Yahudi ve diğer dini kimlikler) yani vatandaşları ile Kureys'li Müslümanların bir arada barış içinde yaşayabilmeleri için, Elçi Muhammed tarafından bu anayasa düzenlendi.
16. Yahudilerden bize tabi olanlara yardım edilip iyi davranılacaktır. Onlar hiçbir haksızlığa uğramayacak, düşmanlarına yardım edilmeyecektir.
25. Beni Avf Yahudileri müminlerle birlikte tek bir ümmettirler. Onlar kendi dinlerine, Müslümanlar da kendi dinlerine göre özgürce yaşayacaklardır.

⁶⁶ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1/40-41; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 117-123; Buhârî, "Meğâzi", 50 (No. 4287), "Tefsir", (No. 4720); Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, el-Câmi'u's-sahîh (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014), "Tefsir", 18 (No. 3138).

⁶⁷ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, çev. Beyza Bilgin, (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 30-35; Abdülmelik İbn Hişâm, es-Sîretü'n-nebeviyyetü, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2009), 40; Ebu'l-Velîd el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 117-123; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/40-41.

⁶⁸ en-Nahl 16/125.

37. Taraflardan hiçbiri diğerine karşı bir suç işleyemez. Haksızlığa uğrayana da ayrıca yardım edilecektir.⁶⁹

Medine sözleşmesi, Müslümanlar ile Medine'de yerleşik bulunan kabileler ile Yahudiler ve diğer dini yapıların birlikte yaşama, birbirlerinin inançlarına saygı gösterme ve bir tehdit durumunda şehirlerini savunma konusunda bir anayasal sözleşmedir.

2.3. FARKLI DİNİ TOPLULUKLARIN CAN, MAL VE İBADET MEKANLARINA DOKUNULMAMASI EMRİ

Hz. Peygamber, Müslüman toplumla yakın bir coğrafyada birlikte yaşayan farklı dinî gruplarla yaptığı anlaşmalarda ibadet mekanlarının, canlarının ve mallarının güvende olduğunu kayıt altına almıştır. Arap yarımadasında yaşayan Necran Hıristiyanlarına yazdığı sözleşmede bu konudaki İslam'ın bakış açısını ortaya koymuştur. Hz. Peygamber Hıristiyan Necran halkı ile yaptığı anlaşmada can, mal, inanç ve mabet garantisi vermiştir. *"Necran halkı ile onun kolları, Allah'a yakın olma, Peygamber Muhammed'in malları canları, toprakları, dinleri, hazır olan ve olmayanları, aşiretleri, kiliseleri ve ellerinde bulunan az çok ne varsa malları, Allah'ın elçisi Peygamber Muhammed'in zimmetinde ve taahhüdü altındadır. Hiçbir metropolit görevinden, hiçbir rahip rahipliğinden, hiçbir kâhin kahinliğinden engellenemez"*⁷⁰

Hz. Muhammed döneminde Yemen, Bahreyn ve Umman'da da Yahudiler yaşıyordu. Hz. Muhammed bu bölgede bulunan ve dinlerini terk etmeyen Yahudiler için gönderdiği cevabi yazıda onlar için mükemmel bir hoşgörü vaat etmiştir.⁷¹

Tebük seferi sonrası Arabistan'ın kuzeyinde bulunan Maknâ Yahudi köyü, Bizans saldırıları ve baskılarından korunmak için Müslümanların himayesini kabul etmiş. Bunlarla yapılan sözleşmede mabetlerine rahatça girebilmeleri ve ticaretlerini özgürce yapabilmeleri hakkı tanınmıştır.⁷²

Hz. Muhammed Necrân Hıristiyanlarına gönderdiği mektupta; *"Piskoposlarına ve papazlarına, onların yolundan gidenlere ve onların keşişlerine, elleri altında buluna her şey, kiliseleri ve manastırları kendilerine aittir. Allah ve Rasülünün zimmeti onların üzerindedir. Hiçbir piskopos manastırından ve hiçbir papaz kilisesinden başka bir yere gönderilmeyecektir. Onların hak ve hukukları, örf ve adetleri bir değişikliğe tâbi tutulmayacaktır. Kendilerine zulmedilmeyecektir."* şeklinde haklar tanınmış ve bu haklar teminat altına alınmıştır. Necranlılara mükemmel bir din ve vicdan özgürlüğü tanınmış, faizi terk etmeleri sağlanmıştır.⁷³

Necran'lı Hıristiyanlara yazdığı mektup üzerine, on dördü ileri gelenlerinden ve idarecilerinden olmak üzere altmış kişilik bir heyet Medine'ye gelmiştir. Bunlar arasında 'Akibleri Ahdu'l-Mesih, Uskufları Ebu Harise b. Alkame, Seyyidleri el-Eyhem bulunmuştur. Heyet adına bu üç kişi Hz. Muhammed ile görüşmüş ve konuşmuştur.⁷⁴ Necranlı Hıristiyanlar öğleden sonra geç bir vakitte Medine'ye gelerek Mescid'e girip Hz. Muhammed ile görüştüler. Hz. Peygamber ve ashabı henüz ikinci namazını kılmıştı. Necranlı heyet daha sonra ibadetlerini yerine getirmek istediler. Hz. Muhammed (as) dışarı çıkıp mescidi onlara bıraktı. Hristiyanlar, doğuya dönerek ibadet etmeye hazırlandılar. Bu sırada ibadetlerinin farklı olmasından kaynaklı tartışma yaşandı bu tartışmaya

⁶⁹ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyyetü*, 257-260, 271-276; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 177-182.

⁷⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 520.

⁷¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 510.

⁷² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 500-505.

⁷³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 520.

⁷⁴ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyyetü*, 257-260, 271-276; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 516.

Yahudilerde katıldı. Hz. Peygamber, onların özgür bırakılmalarını ve ibadetlerini yerine getirmelerine müsaade edilmesini emretmiştir.⁷⁵

2.4. DİN DEĞİŞTİRME ÖZGÜRLÜĞÜ

Kur'an-ı Kerim dini tercih, düşünce ve inanç özgürlüğü ile ilgili önemli ilkeler sunmuştur. İslam'ın elçisi Hz. Muhammed 23 yıllık peygamberlik döneminde bu ilkeler ışığında uygulamalarda bulunmuştur. Dînî tercih konusunda kimseye baskı ve zulüm yapmadığı gibi, dini uygulamalar konusunda da zorlayıcı olmamıştır. Kur'an, İslâm'dan dönen kişiye hiçbir dünyevi ceza öngörmemiştir. Sadece, âhirete ait cezayı konu etmiştir. Kur'an, eşisine rahmet ve hoşgörü ile muamelede bulunmasını emretmiş ve baskı yapmaması hususunda uyarmıştır. Buna rağmen Kur'an'a hem de Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı olarak, "Kim dininden dönerse öldürünüz",⁷⁶ "Namazı terk eden kafir olur",⁷⁷ gibi rivayetler, O'na isnad edilebilmiş ve sonradan gelen birçok fakih bu rivayetlere dayanarak hükümler üretmişlerdir. Mürted'e verilen ölüm cezasının dayanaklarından biri sayılan, "Müslümanın kanını dökmek ancak şu üç durumda helal olur: Evlendikten sonra zina etmesi, bir kimseyi öldürmesi ve dinini terk edip cemaatten ayrılması",⁷⁸ mealindeki rivayet ise bazı uygulamalara dayandırılarak bu konuda hüküm verilmiştir. Şayet bu söz Hz. Peygamber'e aitse o, kendi sağlığında irtidat edenlere niçin bu cezayı uygulamamıştır? "İrtidat eden bir kadının öldürülmesini emrettiği",⁷⁹ şeklinde Hz. Peygamber'e isnad edilen ve hadisçilerin zayıf kabul ettiği bazı rivayetler ise hem Kur'an'a hem de onun uygulamalarına ters düşmektedir.⁸⁰

2.5. FARKLI DİN VE DÜŞÜNCEYE SAHİP OLMA CİHADIN SEBEBİ DEĞİLDİR

Kur'an'ı Kerim'in doğrudan ve hiçbir nedene bağlı olmadan haksız saldırıyı, cana kıymayı ve şiddeti meşru görmemiştir. Kur'an, doğrudan herhangi bir neden olmadan farklı bir din ve inanca sahip topluluklara karşı savaşı, şiddeti ve zulmü meşru görmemiştir. Bu konuda herhangi bir emir yoktur. Bu durum, insan hak ve hukukuna inanç ve düşünce özgürlüğüne aykırıdır. Kur'an düşmanın tavrına karşı, konum almayı ve hukuka uygun bir şekilde karşı koymayı emretmiştir. İnsanları baskıdan korumak, adaleti, din ve ibadet hürriyetini gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Hz. Peygamber, 23 yıllık elçilik görevinde barış, güven ve huzur içinde bir toplumun oluşmasına çalışmıştır. Savaşlarda kadın, yaşlı ve çocukların masumiyetine dikkat çekmiştir. Döneminde gelişen savaşlarda esir alınanlara insani şekilde muamele edilmiştir. Hz. Peygamber'in katıldığı gazvelerin çoğunda savaş yapılmamış ve yaklaşık olarak düşmanlardan toplam 216 kişi ölmüştür. Hz. Muhammed'in döneminde yapılan savaşlar intikam, öldürme ve din değiştirmeye zorlamak için yapılmamıştır. Bu yapılan savaşlar, çok az insan kaybının yaşandığı ender savaşlardandır. O, vahyin mesajını baskı, zulüm ve silahla yaymak amacıyla olmamıştır. Çünkü o, insanları vahyin öğretisi ile doğru yola en güzel bir şekilde ve hikmetle çağırmıştır.⁸¹

⁷⁵ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyyetü*, 257-260, 271-276; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 516.

⁷⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Cemaatün mine'l-ulema, (Kahire: Matbaatü'l-Emiriyye, 1286), "Cihad", 146 (No. 3017); Ebû Dâvûd Süleyman es-Sicistânî, *Sünenü Ebi Dâvûd*, thk. Muhyeddin Abdulhamid, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, tsz. *Hudûd*, 1 (4351); Ebu İsa Muhammed b. İsa et Tirmizî, *Sünenü't-tirmizî*, thk. Muhammed Fuad Abdülbakî, (Mısır: Matbaatü Mustafa, 1975), *Hudûd*, 25 (1458), İsmail Hakkı Ünal, "İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar", 276-279.

⁷⁷ Tirmizî, *Sünenü't-tirmizî*, İman, 9 (2618); Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Muhammed Mustafa el-Hin, (Beyrut: Daru'r-Risaletü'l-İlmiyye, 2018), *Kitâbü's-Selât*, 8 (463).

⁷⁸ Buhârî, *Diyyât*, 6, Müslim, *Kasâme*, 1676, Ebû Dâvûd, *Hudûd*, 1, Tirmizî, *Diyyât*, 10; Ünal, "İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar", 18/3, 276-279.

⁷⁹ Darekutnî, *Sünen*, 3/118-119; Ünal, "İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar", 18/3, 2005, 276-279.

⁸⁰ Ünal, "İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar", 18/3, 2005, 276-279.

⁸¹ en-Nahl 16/125.

2.6. BARIŞ VE GÜVENE DAYALI TOPLUMU İNŞA ETME

Hız. Muhammed, barış ve güvene dayalı bir toplum gerçekleştirme çabası içinde olmuştur. O, Medine Sözleşmesi ile bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır. Medine 'de ve Hicaz bölgesinde güvenli bir toplumsal yapı oluşturmalarının tüm araçlarını kullanmıştır. Bölgede yaşayan toplumların barış ve güven içinde olması için elçiler göndermiş, mektuplar yazmış ve görüşmeler gerçekleştirmiştir. Barış için antlaşmalar yaparak güvenli toplum yapısını teminat altına alma çabası içinde olmuştur. Hudeybiye Barış Antlaşması da bu çabalardan biridir.⁸² Bölgede dîni ve kabilevi farklılıkların da bu antlaşma ile barış içinde yaşamasını amaçlamıştır. Müslümanlar, İslâm inancının kutsal mekânını ziyaret hakkını barışçıl temelde yerine getirmeye çalışmıştır. Mekke yönetimine, inançları gereği Kabe'yi ziyaret etme haklarını; hukuki zeminde, anlaşarak barış temelinde teklif etmişlerdir. Hız. Muhammed, "Bizimle Kâbe arasından çekilmeniz ve orayı tavaf etmemiz üzere sizinle antlaşırız", teklifinde bulunmuştur.⁸³ Antlaşma, Müslümanlar ile Mekkeli kabileler arasında 10 yıl boyunca barışın sağlanmasını öngören bir anlaşmadır. Bu dönemde Müslümanlar, Kureyşliler ile savaşı değil, barışı esas almıştır.⁸⁴ Güven ve barışa dayalı inanç ve düşünce özgürlüğüne dayalı bir yol tercih etmişlerdir. Müslümanlar karşılıklı saygı çerçevesinde bir barış anlaşması yaparak inançlarını özgürce yaşamaya devam etmişlerdir. Hudeybiye Barış Antlaşması, bölgesel barışın gerçekleştirilmesi, farklı din ve kültürlerin bir arada karşılıklı güven içinde yaşanması açısından önemlidir.

2.7. MEKKE'NİN FETHİ VE GENEL AF

Hız. Muhammed'in Mekke'yi fethettikten sonra müşrik topluma karşı tavrı da düşünce ve inanç özgürlüğü temelinde olmuştur ve bu açıdan önemlidir. Mekke'nin fethedildiği gün Hız. Muhammed, tarafından öldürülmesi istenen kişiler, irtidat ile ilişkisi olmayıp Hız. Muhammed ve Müslümanlara karşı her türlü, işkence, hakaret, istihza ve kötülükte bulunan, siyasi ve hukuki suçları işleyen kişilerdir.⁸⁵ Kabe'de toplanan esir hükmünde olan Mekkelilerin, fethi sonrasındaki tutumu çok önemlidir. Mekke'nin fethi ile artık Mekke halkının kılıçtan geçirilmesini emretmesine, tüm ve mal ve servetlerini savaş ganimeti haline getirmesine ya ada düşmanlarını köle veya cariyeye yapmasına hiçbir engel yoktu. Ama o, hiçbirini yapmadı, vahyin rahmet elçisi olarak davrandı. Genel af çıkardı ve özgürlük tanıdı.⁸⁶ Bu tavır onun insana bakışı ve inanç özgürlüğü açısından dikkate değerdir. Kabe'ye girip tavaf edip avlusunda namaz kıldıktan sonra Kabe'nin kapısından düşmanlarına ve eski hemşerilerine dönerek, şimdi benden ne bekliyorsunuz? diye sordu. Onlar utanç içinde; "Sen soyu yüce bir babanın oğlu ve soylu bir kimsesin!" karşılığını verdiler. Bunun üzerine Allah elçisi o çok önemli sözler ağzından döküldü. "Bugün sizden hiçbiriniz, aşağılanmayacaksınız; Haydi gidin, hepiniz serbestsiniz!"⁸⁷ Mekke fethedildiğinde, Hız. Muhammed, geçmişte kendisine ve Müslümanlara karşı çıkan, onları sürgün eden ve baskı uygulayan Mekke halkına karşı geniş bir af ilan etmiştir. Kabe'ye girip tavaf edip avlusunda namaz kıldıktan sonra Kabe'nin kapısından düşmanlarına ve eski hemşerilerine dönerek, şimdi benden ne bekliyorsunuz? diye sordu. Onlar utanç içinde; "sen soyu yüce bir babanın oğlu ve soylu bir kimsesin!" karşılığını verdiler. Bunun üzerine Allah elçisi o çok önemli sözler ağzından döküldü. "Bugün sizden hiçbiriniz, aşağılanmayacaksınız; Haydi gidin, hepiniz

⁸² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyyetü*, 499-505; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 211-220.

⁸³ İbn Şihab ez-Zühri, *el-Meğâzî*, çev. Mehmet Nur Akdoğan, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 44.

⁸⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyyetü*, 499-505; ez-Zühri, *el-Meğâzî*, 39-50; Ebû Hatim Muhammed İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ*, ter. Harun Bekiroğlu, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 213-218; İbn Ebî Şeybe, *Kitâbu'l-Meğâzî*, çev. Ramazan Onal, Ahmet Şen, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 126-145; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 211-220.

⁸⁵ Özden, *Kur'an'a Göre inanma Hürriyeti*, 49.

⁸⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyyetü*, 499; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 226.

⁸⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyyetü*, 499; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 227.

serbestsiniz!"⁸⁸ İntikam, esaret ve zorbalık zorbalık yolunu seçmeyen Hz. Muhammed'in, hoşgörü ve barışa dayalı bu yaklaşımı düşünce inanç özgürlüğü açısından önemlidir. Fetih sonrası, Mekke'de yaşayanlara din değiştirme zorunluluğu getirilmemiş, sadece Kâbe'nin müşriklerin ibadetlerine kapatılması gibi sembolik adımlar atılmıştır.

SONUÇ

İnsan, yaratılış özelliği ve nitelikleri ile yeryüzünün temsilcisidir. Yaşamı anlamlı ve sorumlu kılınmış, değerler atfedilmiştir. İnsanı sorumlu ve anlamlı kılan, onun yaratılıştan itibaren bazı haklar taşıması ve özgür kılınmasından dolayıdır. Yüce Allah, tarihsel süreçte insana sorumluluğunu hatırlatan vahiy ve elçilerde göndermiştir. yaratılıştan itibaren bazı haklar taşımasından dolayıdır. İnsanın varlıksal özelliği ve taşıdığı yükümlülük, kendisini farklı ve özel kılmıştır. Yüce Allah, insana yardımcı olacak hidâyet yolunun rehberliğini yapmıştır. İnsanın varlık olarak, taşıdığı özel sorumluluklardan biri de din, düşünce ve inanç boyutudur. İnsan, düşünce ve inancını belirlemede özgür kılınmıştır. Bu onun sorumluluğu gereğidir ve onun varlıksal yönüne değer ve anlam katmıştır.

Tarihsel süreçte, insanlık tarihinin en temel sorunlarından biri, düşünce ve inanç özgürlüğü olmuştur. Düşünce ve inanç özgürlüğü insanlık tarihinde yaşanan savaşların, zulümlerin ve haksızlıkların nedenlerinden biridir. İnsanın yaşadığı bu temel soruna, geçmişten günümüze çözümler üretmeye çalışılmıştır. Dinler, hukuk sistemleri, devletler ve örgütsel yapılar, bir olgu olarak her dönemde yaşanan bu soruna çözüm önerileri sunmuştur. Bu sorun ne acıdır ki 20. yüzyılda daha büyük acılar, sorunlar ve büyük kayıplar vermiştir. Bu nedenle yaşanan bu soruna karşı BM ve Avrupa İnsan Hakları Örgütü çalışmalar yapmış, kararlar almıştır. Bu örgütler, devletleri bağlayıcı kararlar ve yasal zorunluluklar getirmiştir.

İslam, vahyin gelişi ile insanı hedef almış ve insanın onuruna, değerler atfetmiştir. Vahyin üzerinde durduğu en temel sorunlardan biri insan hakları olmuştur. Vahiy ve elçisi, insanın özgür iradesine değer vermiş, temel hak ve hukuk zemininde tavsiyelerde bulunmuştur. İnanç ve düşünce özgürlüğünün önemine vurgu yapmıştır. Allah, vahiy ile elçisine bu konuda önemli tavsiyelerde ve uyarılarda bulunmuştur. Vahyin ve İslam'ın modeli, Hz. Muhammedbu nedenle, temel haklar ve adâlet temelinde düşünce ve inanç özgürlüğüne önem vermiş, uygulamaları ile model oluşturmuştur.

Kur'an, insana hidâyet yolunu göstermiş, vahiy ve elçiler ile desteklemiş fakat istediği dini ve düşünce sistemini seçmede özgür bırakmıştır. İnsanın, kişilik haklarını korumuş, hak ve özgürlüklerini sunmuştur. Kur'an, hiç kimseye inanç ve düşüncesinden dolayı baskı yapılmamasını emretmiştir. Elçisi Hz. Muhammed'e de inanç ve düşünce özgürlüğünde insanlara baskı yapmaması yönünde uyarılarda bulunmuştur. İslam vahyi, hiçbir inanç ve düşüncenin kutsalına ve değerine saygısızlık ve hakaret edilmesini kabul etmemiştir. Dinlerin, kutsal mekanlarını saygın kabul etmiş ve dokunulmasını yasaklamıştır. İnsana din seçmede olduğu gibi dinden dönmede de özgürlük tanımıştır. Dinden dönmede insana âhirette sorumluluk yüklemiştir. Din değiştirme özgürlüğü, farklı din ve düşünceye sahip olma, cihadın sebebi kılmamıştır. Birey ve toplumun barış ve güven içinde yaşaması ilkesini esas almıştır ve bunu garanti altına almıştır. İslam'da din ve düşünce özgürlüğü, olağana şartlarda ancak adâlet ve hukuk temelinde askıya alınabilir.

⁸⁸İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyyeti*, 499; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 227.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Furat. *Vahyin Allah Tasavvuru*. Araştırma Yayınları, Ankara: 2019.
- Akdemir, Furat. *Fetânet Sıfatı Bağlamında Hz. Peygamber'in Örneklî Meselesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2018.
- Akdemir, Furat. "İmanın Değersel Anlamı ve İslam'da İnanç Özgürlüğünün Temelleri", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/2; (2016), 37-65.
- Altuntaş, Halil. *İslam'da Din Hürriyetinin Temelleri*. Ankara: DİB Yayınları, 5. Baskı, 2012.
- Ashford, Nigel. *Özgür Toplumun İlkeleri*, çev. Can Madenci, Ankara: Liberte Yayınları, 2012.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Madde 9, s. 11. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_tur. Erişim Tarihi: 17.10.2024.
- Bayrakdar, Mehmet. *İslamda Düşünce Özgürlüğü*. Ankara: 1995.
- Bilgiz, Musa. *Kur'an'da İnsanlık Onuru*. Ankara: Fecr Yayınları, 2. Baskı, 2013.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. nşr. Cemaatün mine'l-ulema, Kahire: Matbaatü'l-Emiriyye, 1286.
- Ebû Dâvûd, Süleyman es-Sicistani. *Sünenü Ebi Dâvûd*, thk. Muhyeddin Abdulhamid, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, tsz.
- Ermemiş, Faruk. "Kur'an-ı Kerim'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed'in Uygulamaları", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1, (2018), 20-35.
- el-Ezrakî, Ebu'l-Velîd. *Ahbâru Mekke*. çev. Yunus Vehbi Yavuz, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan, İstanbul: Beyan Yayınları, tsz.
- İbn Ebî Şeybe. *Kitâbu'l-Meğâzî*. çev. Ramazan Onal, Ahmet Şen, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn. *Üsdü'l-Gabe fi Marifeti's-Sahabe*. Kahire: 1970.
- İbn Hacer, Şihabüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahabe*. Kahire: 2008.
- İbn Hibbân, Ebû Hatim Muhammed. *es-Siretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*. terc. Harun Bekiroğlu, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Hişâm, Abdulmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyyetü*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2009.
- İbnü'l-Kelbî. *Kitâbü'l-Esnâm*. çev. Beyza Bilgin, Ankara: Ankara Okulu, 2017.
- Karagöz, İsmail. *Din ve Vicdan Özgürlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 2007.
- Küçükosman, Hasan. "Hz. Peygamber'e İsnad Edilen Müstehcen İçerikli Bir Rivayetin Tahlil ve Tenkidi", *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (20 Aralık 2022), 665-681.
- en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Muhammed Mustafa el-Hin, Beyrut, Daru'r-Risaletü'l-İlmiyye, 2018.
- Öner, Necati. *İnsan Hürriyeti*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1982.
- Özden, Mustafa. *Kur'an'a Göre İnanma Hürriyeti*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Scmidtz, David. *Adâletin Unsurları*. çev. Hayrettin Özler, Ankara: Liberte Yayınları, 2010.

et Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa. *Sünenü't-tirmizi*. thk. Muhammed Fuad Abdulbakî, Mısır: Matbaatü Mustafa, 1975.

Ünal, İsmail Hakkı. "İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 18/3, (2005), 275-293.

Ünal, İsmail Hakkı. "Sünnet ve Şiddet". *Şiddet Karşısında İslam*, ed. Bünyamin Erul, Ankara: DİB, 2015, 92-107.

ez-Zühri, İbn Şihab. *el-Meğâzî*. çev. Mehmet Nur Akdoğan, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.